

ÁLTALÁNOS JELENTÉS A PESTMEGYEI PILISI ÉS VÁCZI JÁRÁSOK egyres községeiben kutatott műemléki (nemkülönben egyéb régészeti) adatok dolgában.

Irta **Dr. Arányi Lajos.**

A.

A PILISI JÁRÁS.

I. A pilisi járásban (valláskülönbség nélkül) összesen 72 imaház van.

II. Szembetűnők bizonyos kiseded templomok, melyek hajója csak 4 öl széles, és 6 öl hosszú, ide járul egy rendesen félkörrel záródó szentély, mely többnyire 1½ öl hosszú, és 3 öl széles. Ezen kiseded templomokat a legrégebbeknek merem tartani, részint félkörű szentélyük, részint korlátolt terjedelmük miatt, mert 700 száz év előtt alig volt egy községben több fölserdült hiv 3—400-nál, mely szám az efféle templomban megfér. Ily piczinmervü templom látható *tíz* helyen, melyek is:

1. Békás-Megyer (az ottani pusztá templomot értem).
2. Török-Bálint.
3. Hidegkút (a rendes-templom)
4. Hidegkút határán a pusztá templom.
5. Szent-Iván.
6. Torbágy.
7. Bia (a pusztá-templom).
8. Tinnye (a r. k. templom).
9. Perbál (a pusztá-templom).
10. A sipszári pusztá-templom rom-nyoma.

III. Gótstilü vagyis a XIV—XV. században épült csúcsives, de a török által fölperzseltetvén, a XVIII. század elején kora-renaissance-stilben átídomitott templom van *tizenkettő*, a megfelelő helyek:

1. Tétény, hol is a toronynak *alsó fele* az ősi és bántatlan épületi maradvány.
2. *Török-Bálint*. Az idevaló templomot elébb mint *kiseded* templomot említetem meg.
3. *Torbágy*. Ezen templom szintén előfordult már a *kiseded* templomek lajstromában.
4. *Tököl*, ép még az eredeti torony (mint Tétényen).
5. *Pest*, nevezetesen a belvárosi plébánia-templom.

6. Újra *Pest*, és pedig a mai nap raktárul szolgáló 5 lábnyira a mai útca-talaj alá bemélyedő csinos gót-kápolna a plébánia utczában álló Kittel-féle házban.

7. *Ráczeve*. (A reform. templom).

8. *Sz.-Endre*. (A r. k. templom.)

9. *Vörösvár*.

10. *Makád* (a ref. templ. bemeszelt falfestményekkel).

11. *Budavár* (a plébániatemplom).

12. ismét *Budavár* (a várórség, hajdan sz. János temploma.)

IV. Ép állapotban és pedig változatlanban csupán egy gótstilű templom létezik, és ez a ráczevei ó-hitű szerb templom.

V. A pilisi járásnak összes 72 temploma közül, bár egészen új öntetű, de mégis a régi substruction áll *huszonkettő* (elősorolásuk érdektelen).

VI. Daczára, hogy római kath. templomok, még sincsenek keletelve, mert a reformáció után keletkeztek a következők:

Pesten öt Budán hét. *

VII. Rombadúlt templom van *négy*, az illető helyek:

1. Békás-Megyer. 3.-Bia.

2. Hideg-Kút. 4. Perbál.

VIII. A templomnak csupán nyoma mutatkozik *három* helyen és pedig:

1. Sipszáron (Budakeszi mellett).

2. Pilis-sz.-keresztén.

3. Telkin vagy Telken (Jenő és Páty között).

IX. Románkori templomot sejtetni *öt* helyen, a helyek ezek:

1. Sziget-Monostor (a sz.-endrei szigeten). 3. Sziget-Újfalu (a Csepelszigeten).

2. Pilis-Sz.-Kereszt. 4. Pilis-Sz.-Lászlón.

5. Telki v. Telek.

X. Átmeneti időszakból (félíg még román, félíg már gótból) való három, u. m.:

1. a békásmegyeri pusztatemplom.

2. A zsámbéki magasztos egyházrom.

3. A budavári Mátyás (helyesebben IV. Béla)-féle templom.

XI. Gótstilű profán (világi) épületek találhatók:

1. Zsámbékon a vár, melynek csupán déli része, nevezetesen homlokzata lön a XVIII. század elején renaissance módon átalakítva, de a többi a XV-ik század műve. Több motívum emlékeztet az 1452-ben emelt v.-hunyadi várra.

2. A budai vár, mely dacára, hogy a török alatt (ki csak földszinti és beboltozott szobákban szeretett lakni) a háztetők rendre elpusztultak, csak keresztyén, meg zsidó házaknál tartattak rendes állapotban, daczára hogy a XVIII. században minden háztető porrá égett, mégis létezik Buda-varában még 73 ház a XIV. és XV. századból, melyeket akkor fedeztem föl, midőn a jégtörő Schams, s a korán elhunyt buzgó Heuffler munkáiból, különösen pedig a klasszikus Rupp (eredeti okmányokból meritett) adatai nyomán indultam a

* Könnyebb megérthetés céljából a régi Buda és Pest neveket használom, miután a vidékiek még nem szokták meg, hogy Budapest kerületeinek hanyadikai felelnek meg a régi értelmű Budának s Pestnek.

budavári házakat in natura fölkeresni, hogy XX darab emléktábláimat az áldozat kész egyetemi polgárság által 4 év alatt összeadott és 700 forintra rúgó összeg segélyével befalaztathassam.

XII. *Római tárgyak huszonhat helyen találtattak, úgymint:*

1. *Békás-Megyeren:* Kőkoporsó-fedél, csatok és érmek.
2. *Kalászon:* fegyverek és érmek.
3. *Pomázon:* egy kapunak tömérdek pillérei, fegyverek és érmek.
4. *Promontoron:* határkő.
5. *Torbágyon:* fölíratos kő, fegyverek és érmek.
6. *Budakeszin:* domborművü emlékkövek, szobortöredékek, érmek és csinos öblönyök.
7. *Szent-Endrén,* domborműves és felíratos kövek.
8. *Sziget-Monostor* határán a Horányi-féle pusztán hidfőszerű roppant falazat.
9. A Tahi nevű pusztán (Tótfaluval szemben) u. n. castrum romanum, (melynek mai neve «a vár») és ólomból készült vízvezetési csövek.
10. A leányfalusi pusztán (Pócsmegyerrel szemben) tetemes falomladék fölíratos és 3½ hüvelyknyi vastag téglákkal.
11. A bogdáni határ déli részletén hidfőszerű falazat, mely ma «*bolhavár*» név alatt ismeretes, magában a helységben két fölíratu kő, egyikén dombormű.
12. *Tótfalu* határában az u. n. vácsi-dunának partján, hidfőszerű falazat, 3 lábnyira a föld alatt terjedelmes szobatalaj, porrátorított téglából és mészből készítve.
13. *Pilis-Sz.-Lászlón* domborművü és fölíratú kövek.
14. *Pilis-Szántón* igen sok domborművü kő, itt-ott fölírattal.
15. *Vörösvárt* domborműves és fölíratos kő igen jól olvasható betűkkel és csinos alakokkal.
16. *Pilis-Csabán* domborművü és fölíratos kő.
17. *Perbálon* ugyanaz, meg kőkoporsó, hamvvedrek, téglák és érmek.
18. *Tökön* fölíratos kő és érmek.
19. *Zsámbékon* érmek.
20. *Pátyon* kiterjedt római falomladék (sok faragott kövel s téglával).
21. *Kis-Kovácsiban* fölíratos kövek.
22. *Solymáron* különféle faragott és fölíratos kövek, meg sok omladék s alapfal.
23. *Ürmön* fölíratos kő.
24. *Csepelen* érmek.
25. *Lórén* fölíratos kő és hamvvedrek.
26. *Ó-Budán* a hajdani *Amphitheatrum, Castrum, hypocaustum*, sok kőkoporsó, a hajdani vízvezeték pilleréi és sok fogadalmi tábla.

XIII. *Romántárgyak.* A románkori templomokat már említettem a hozzájuk tartozó monostorokkal együtt, így tehát még csak két tárgy fordul elé,

1. a visegrádi u. n. «*Salamon-torony*»,
2. a jó karban levő zsámbéki monostori ódon pincézék.

XIV. *Renaissance* és pedig a XVI. századbéli ú. n. *korarenaissance*-stilben épült Ráczkevény, a városháznak egy része.

Szintén renaissance és pedig késő, vagyis a múlt század elejebeli renaissance-stil-

ben mutatkozik a pilisi járásban 30—32 darab templom, továbbá Szavójai Jenő hercegnek (Eugenius Sabaudica dux) ráczkevi és promontori kastélya, a kegyesrendiek háza a pesti piacon, végre a Károly-kaszárnya, mely eredetileg a rokkant katonák lakául szolgált. Itt említendők még a pesti pálosok (ma az egyetemnek) temploma, a budai ezékház (fegyvertár), a ferencziek temploma és zárdája Pesten, a Trinitariusok temploma és zárdája Ó-Budának nyugati határán Kis-Cellben (mai nap táborig kórház) s végre a budavári Jezsuita-kollegium, melyben manap a kinestári ügyészség irodái vannak, s ezen kollegiumnak u. n. filiáléja, mely Pesten az ujjvilág- s hatvani-utca sarkán állván, közel 100 év óta az orvosi kar épületéül szolgál.

A XVIII. század közepében épült Budán a királyi vár, továbbá a Batthyáni gr. vagy hg. család-háza a díszter keleti oldalán, — a Silatiny-palota a bécsi-kapu utcában, a régi országház (az átídomított klarisszakolostor). Pesten pedig a mai k. Kúria épülete, mely a budai k. várból Pestre áthelyezett k. egyetem épülete volt (mert akkor a mai egyetemi épület még nem létezett s csak II-dik József által emeltetett, de nem egyetem, hanem országos papnövelde) és a Grassalkovics hgi család palotája a hatvani utczában, továbbá Pesten a szerviták, a domonkosiak (mai angol apácák) s a szerbek temploma. Ezen korból való végre a primási palota Budaújvidéken, szemben az irgalmasok kórházával, meg a Kapisztranusok zárdája s temploma az említett «*primatiális*» palota mögött.

XIV. Ásatások lennének ajánlatosak és pedig :

a) *barbár-tárgyak* vagy történelem előtti tárgyak ügyében.

1. *Tinyén*, a bikási dülön.
2. *Perbálon*, és pedig a malomtól innen, vagyis a malomtól keletnek.

b) *Római tárgyak* ügyében :

1. *Kalászon* a Bezda-hegyen,
2. *Pomázon* a Glisszo nevű halmon.
3. *Tahi* nevű pusztán, Málnay Ignác tudor úrnak udvarán.
4. a Tahi-féle puszta határán álló s «*várad*» név alatt ismert *castrum romanumban*.
5. a tahi-i és leányfalusi puszta között a Dunához közel fekvő halmon, mely hemzseg a különféle római épület s egyéb maradványtól.
6. Sziget-Tótfalunak péteri nevű dülőjén, és az említett hidfőnél az u. n. vácsi Duna partján.

7. *Pilis-Szántón* a Dörfl nevű dülön.

8. Perbalon a malomtól keletnek.

9. Ismét *Perbálon* a temetőn túl.

10. Perbálon túl az ú. n. Báraéten, v. Bánréten.

11. *Tökön* a pinczék közelében levő ú. n. libamezőn.

12. *Solymáron* a várban, és az ú. n. «*Stemriegel*»-féle dülön.

c) *Román tárgyak* ügyében :

1. *Kalászon* az erdőben.

2. *Hidegkúton* a pusztatemplom környezetén.

3. Sziget-Monostoron az egykori monostor (mai nap szántó föld) alapfalai között és körött.

4. *Pilis-Sz.-Lászlón*.

5. *Pilis-Sz.-Kereszten*, és

6. *Telkin* szintén az egykori monostor romjai között.

7. Zsámbékon a régi templom és az elpusztult monostor környékén, nemkülönben a monostor pinczejében.

d) *Gótkorszaki* tárgyakra nézve:

1. Budavárban a sz. György-téren az ott lerombolt sz. Zsigmond és sz. György-féle templomok alapjai és sirboltjai megvizsgálása végett.

2. Ismét Budavárban, és pedig a díszpiacon a hajdani magyar plébánia alapjainak megvizsgálása végett.

3. A budai várhegy nyugati oldalán, hol 15 év előtt több rézgolyót és vasfegyvertörédeket találtak egyik rokonom gyermekei, kik azt mint ártatlan delicta pueritiae-t mind-ekkoráig eltitkolták, szégyelvén magukat, hogy azon tárgyakkal nem a m. nemzeti muzeumot, hanem egy zsbárust kínáltak meg, ki a leletet mint ócska rezes s vasat néhány garason vette meg. Mondják, hogy a további kutatástól azért állottak el, mert ügyetlen ásásukkal földzuhanást idéztek elé, melynek folytán egyikük lábtörést szenvedett.

4. A budavári bizonyos négy háznak pinczejében, mely pinczék 500—2000 öltre terjednek. Körülményesebben lentebb ezen érdekes rejtekekről.

5. A pilisi hegynék híres barlangjában, mely a szintén híres solymári *ördögbarlanggal* közlekedik a föld alatt, s mely üregekben nagy valószínűséggel lehetne történelem előtti ember s állatok (mammut, ursus speleus, felis spelea, iramszarvas stb.) nyomaira, kő vagy bronzeszközökre s több effélére akadni. A nép kincset keres és talált is néha.

6. *Makádon*, hol a Mátyás k. parancsára sziklába vájt kút létezik, mely jó vizet tartalmazott, mely egykor babonás okoknál fogva betakartatott, s melyet a község előljárósága (daczára hogy mint református az u. n. ördögi praktikára nem hederít, mégis megrögzött előítélet folytán) vonakodik fölbontatni.

B.

VÁCZI JÁRÁS.

I. A váczzi járásban (minden vallásfelekezetet összevéve) 56 imaházat találtam.

II. Valamint a pilisi járásban, úgy léteznek a vácziban is bizonyos 4 öl széles és 6 öl hosszú régi jól keletelt falusi egyházak, számszerint *tizen*, az illető helyek ezek:

1. Káposztás-Megyer.	6. Zsidó.
2. A sikátori puszta.	7. Locsod.
3. Tót-Almás.	8. Kis-Tarcsa.
4. Vác-Újfalú.	9. Rákos-Csaba.
5. Hartyán.	10. Rákos-Keresztúr.

III. Góttstilü, vagyis a XIV. vagy XV. századból származó, de a török pusztítás után a XVIII. század elején vagy közepén (mint gúnyosan mondják *elczopfosítólag*) átídomított templom van 23; az illető helyek ezek:

1. Dunakesz.	13. Verseg.
2. Szöd.	14. Héviz.
3. Acsa.	15. Héviz-Györk.
4. Tót-Györk.	16. Tura.
5. Mácsa.	17. Jász-Fényszaru.
6. Vác-Újfalu.	18. Isaszeg.
7. Hartyán.	19. Czinkota r. k. templom.
8. Battyán.	20. Czinkota evang. templom.
9. Zsidó.	21. Kerepes.
10. Domony.	22. Rákos-Csaba.
11. Aszód.	23. Rákos-Keresztúr.*
12. Bag.	

IV. Régi substructióra (alapra) épített egészen új templom van *nyolcz*; a községek neve:

1. Szilágy.	5. Cinkota (r. k. templom).
2. Csővár.	6. Maglód.
3. Mogyoród.	7. Vác (a kegyes rendiek temploma).
4. Zsámbok.	8. újra Vác a Ferencziek temploma.

V. Nincsen keletelve (pedig r. k.) templom *kilencz*, az illető helyek:

1. Duka.	6. Csömör.
2. Palota.	7. Gödöllő.
3. Rátót.	8. Boldog.
4. Vörös-Egyház.	9. Vác (a plébánia-templom).
5. Szada. †	

VI. Romdadült, de még részben fönálló templom van öt, a helyek:

1. Káposztás-Megyer.
2. A sikátori puszta (Rákos-Palota közelében).
3. Az alagi puszta (nem messze az előbbtől).
4. A tó-almási puszta (közel Mácsához).
8. Kis-Tarcsa.

VII. A templomnak csupán helye vehető ki a következő öt helyen:

1. Puszta-Monostoron (Valkó közelében).
2. A locsodi pusztán (Péczel szomszédságában).
3. Mogyoródon (a régi apátság temploma).
4. Aszódon (az elpusztult apátság temploma).
5. A sz.-jakabi pusztán szintén apátsági templom.

VIII. Románkori templom bizonyosan van *kettő*, és talán még *kettő* és pedig: 1. Verseg, ha nem is az egész templom, de a hajónak éjszaki fala okvetlen az. — 2. Pesten a belvárosi templom déli tornya, valamint a hajónak közvetlen a tetőzet alatt rejlő fala és

* Hogy ugyanazon egy helység neve több rovatban fordul elő, annak oka abban rejlik, hogy a helység egyszer mint *kisded*, egyszer mint *gót* vagy *román* templommal, míg másszor mint *rommal* bíró község említetik meg.

és pedig 3—4 láb magasságra, mely belülről a legszebb román bodorral (Fries) van föl-
ékesítve, jeléül, hogy a XI. és XIII. században egy román, még pedig terjedelmes román
templom díszelgett Pesten.

3. A hajdani Locsod s talán Pusztá-Monostor is (Valkó határán) román templom-
mal birt, mit az ásatások deríthetnének tisztába.

IX. Románstíliú monostorokat, s mellettük létezett illetén templomokat lehet sejténi.

1. Mogyoródon.

2. Aszódon.

3. A sz. Jakabi pusztán (Mogyoród és Szada közt).

3. Pusztá-Monostoron.

X. Középkori részint román részint gót-eredetű profán (világi) épület van: *kettő*,
úgymint:

1. A csóvári vár.

2. A váci (ma *tömlöcznek* nevezett) ősi bástyatorony.

XI. Ős-emberi vagyis kőkorszaki tárgyak (kőfejszék, obszidián-magok és szilánkok, szar-
vasagancsok, nem korongon készült cserépedények *tizenkét* helyen találtattak, a helyek ezek:

1. Mácsa,	} a Galya partján.	7. Héviz,	} a Galya partján.
2. Vác-Újfalu,		8. Héviz-Györk,	
3. Harkány,		9. Valkó,	
4. Sz.-Miklós,		10. Zsámbok,	
5. Bottyán,		11. Isaszeg,	
6. Vörös-Egyház,		12. Péczel	

XII. Barbárkori bronztárgyak *kilencz* helyen találtattak, a helyek:

1. Hartyán,

6. Zsámbok.

2. Sz.-Miklós.

7. Valkó.

3. Domony,

8. Isaszeg.

4. Aszód,

9. Maglód.

5. Boldog,

XIII. Római érmek lelhelyei *hatan* vannak, és pedig a következők:

1. Dunakesz.

4. Csomód.

2. Duka.

5. Zsidó.

3. Németi.

6. Péczel.

XIV. Római faragott kövek *két* helyütt találtattak:

1. Vácson (igen sok).

2. Magyaródon.

XV. Római építmény-maradvány:

a Dunakesz fölötti ú. n. «hidfő».

XVI. Középkori fegyverek lelhelye a következő *hat*:

1. Palota.

4. Mogyoród.

2. Mácsa.

5. Nagy-Kartal.

3. Bottyán.

6. Locsodi pusztá.

XVII. Középkori érmek lelhelye a következő öt:

1. Duka.	3. Bottyán.
2. Németi.	4. Veres-Egyház.
	5. Szada.

XVIII. Ásatást érdemelne következő *kilenc* hely:

1. Az alagi puszta.	6. Vác-Újfalu (Mamut végett).
2. Mácsa.	7. Bag.
3. A szentjakabi puszta.	8. Kerepes.
4. Szada.	9. Isaszeg (újra Mammut végett).
5. Mogyoród.	

XIX. Renaissance-féle stilben épült jeles kastélyok vagy paloták helyei:

1. Gödöllő.	2. Aszód.	3. Acsa.	4. Péczel.

XX. Régiséggyűjtők a következő t. cz. urak: Schwank uradalmi ispán Németin, Závodszy községjegyző, (ideiglenesen Gödöllőn), Szontág Gusztáv csendbiztos Gödöllőn, Dobozy községjegyző Maglódon, Jurinovics Miklós vendégfogadós Péczelen, Kálíksz sütőmester szintén Péczelen.
